

VOORSPRULLINGEN EN ASTROLEUGENS;

**de waarde van spotprognostaties als bron
in het onderzoek naar middeleeuwse astrologie**

Katja Krediet
Stud.nr: 3908348
MA Middeleeuwen en Renaissance studies
24-06-2016
Aantal woorden: 8925 (Exclusief noten)

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding	3
1. Vrolijke cultuur	6
1.1 Volk of elite	6
1.2 Bevestigen of ondermijnen	8
1.3 Conclusie	11
2. Astrologie	12
2.1 Veroorzaker of voorbode	13
2.2 De astrologie of de astroloog	16
2.3 Conclusie	18
3. De spotprognosticatie	20
3.1 De spreiding	20
3.1 De drukker	22
3.3 De inhoud	23
3.3.1 De proloog	24
3.3.2 Na de proloog	27
3.4 Conclusie	28
Conclusie	29
Literatuuropgaven	30

Voorwoord

Dit onderzoek is tot stand gekomen dankzij een masterclass over Spot en Satire in de Middeleeuwen, die ik van Januari tot April 2016 uitvoerde op het Corderius College in Amersfoort. Deze masterclass kwam op zijn beurt voort uit het VIDI-project van dr. Katell Lavéant, “Uncovering Joyful Culture: Parodic Literature and Practices in and around the Low Countries (13th-17th centuries)”. Het project bracht mij op het spoor van een type bonnen dat door historici nog niet eerder belicht was. Ook voor mij was het een nieuw onderwerp. Middeleeuwse wetenschap, en daarmee astrologie, had al langere tijd mijn belangstelling. De middeleeuwse benadering van wetenschap fascineert me, omdat de middeleeuwen werkten met een ander wetenschappelijk paradigma. Niet alleen kan dit onze moderne denkwijzen in perspectief plaatsen, het is ook een goed ingang naar meer inzicht in het middeleeuwse wereldbeeld in het algemeen. Het onderwerp ‘Spot en Satire’ lag ver van mijn gebruikelijke interesses af, maar zo zie je maar hoe een ander pad inslaan tot onverwachte inzichten kan leiden. Tijdens dit project kwam ik op het spoor van de zogenaamde spotprognostaties; parodieën op astrologische voorspellingen, die in de Middeleeuwen zeer populair waren. Ik deed een klein onderzoek naar de tekst van *Sloctor Ulenspieghel*, en kreeg na afloop van dat onderzoek sterk het gevoel dat er meer onderzoek mogelijk was, omdat mij was opgevallen dat het genre nooit was onderzocht door historici om meer inzicht te krijgen in de middeleeuwse visie op astrologie. Vandaag hoop ik daaraan een bijdrage te leveren.

Inleiding

Laten we hopen dat, wanneer historici over duizend jaar onze moderne tijd proberen te reconstrueren, zij zich niet laten misleiden door de honderden horoscopen die maandelijks worden gepubliceerd in onze tijdschriften. Wanneer een verdere context ontbreekt, kan immers al heel snel het idee ontstaan dat wij astrologie als leidraad voor ons leven gebruiken. Historici worden geconfronteerd met eenzelfde dilemma als het gaat om het bestuderen van de middeleeuwen. Middeleeuwse astrologische teksten hebben we genoeg, maar intentie en context van de bron zijn bepalend om hier een juiste conclusie aan te verbinden.

De consensus onder historici is dat astrologie in de late middeleeuwen algemeen geaccepteerd was als een valide wetenschap. Hoewel er zeker veel discussie was over de correcte uitvoering ervan, werden de basisprincipes van astrologie niet in twijfel getrokken. In dit onderzoek analyseer ik een specifiek genre teksten, dat tot dusver onderbelicht is gebleven: de spotprognosticaties. Hoewel astrologie volgens historici breed werd gedragen in de samenleving, was het aantoonbaar ook regelmatig het mikpunt van spot. Satirisch-astrologische teksten genoten absoluut populariteit in de late middeleeuwen. Dit geeft een nieuwe dimensie aan ons beeld van middeleeuwse astrologie. Wordt de bestaande consensus door spotprognosticaties ondersteund of gecompliceerd? Dit onderzoek geeft daarmee een bijdrage aan de historische analyse van de positie van astrologie in de middeleeuwse Lage Landen.

De aan ons bekende Nederlandstalige spotprognosticaties zijn in de jaren zeventig van de vorige eeuw uitgebreid geanalyseerd vanuit een literaire invalshoek. Dit resulteerde in 1980 in het werk *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*.¹ Ondanks het aandringen van de auteurs is er sindsdien weinig onderzoek meer naar de teksten geweest. De teksten zijn bovendien nooit gebruikt om een historisch onderzoek naar astrologie te onderbouwen: *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest* is in de eerste plaats een publicatie van medioneerlandici, en is gericht op een tekstuele analyse. Historici richtten zich bij het onderzoek naar astrologie op andere bronsoorten, waaronder veel werken van religieuze intellectuelen. Satirische teksten hadden echter een geheel andere oorsprong en geheel andere doelgroep. Het genre stond veel dichterbij het gewone volk en kan ons vertellen hoe zij over astrologie dachten.

---

¹ H. van Kampen, H. Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest: Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen* (Den Haag 1980).

Dit onderzoek is gestructureerd in drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk ga ik in op de zogenaamde middeleeuwse vrolijke cultuur, en de rol van spot en satire daarin. De manier waarop satire een plaats kreeg onder het gewone volk is intrigerend, en tot nu toe vooral onderzocht door de neerlandicus Herman Pleij. Zijn werk geldt nog steeds als toonaangevend. Daarnaast gebruik ik de visie van de filosoof Mickael Bakhtin als uitgangspunt. Het eerste hoofdstuk moet duidelijk maken welke betekenis aan satirische teksten moet worden gegeven, en waarom juist deze teksten meer aandacht verdienen van historici.

In het tweede hoofdstuk behandel ik de huidige stand van zaken betreffende onze kennis van middeleeuwse astrologie. In dit hoofdstuk zet ik uiteen welk beeld historici tot op heden hebben gegeven van middeleeuwse astrologie, zodat vervolgens duidelijk kan worden op welke punten de spotprognosticaties het beeld bevestigen, nuanceren of tegenspreken. In de eerste twee hoofdstukken heb ik steeds getracht de discussies te structureren door twee termen tegenover elkaar te plaatsen, zoals de tussenkoppen duidelijk zullen maken.

Het derde hoofdstuk betreft de spotprognosticaties zelf. Er zijn zeven spotprognosticaties in de middelnederlandse taal aan ons bekend. Ik geef een historische context van deze teksten en analyseer de fragmenten die ons meer kunnen vertellen over de middeleeuwse kijk op astrologie. Bij de analyse van de fragmenten maak ik gebruik van de tekstedities in *het zal koud zijn in 't water als 't vriest*.

Ten slotte nog een opmerking over de terminologie. De middeleeuwen lijden vrijwel altijd onder stereotypering. De middeleeuwen beslaan een periode van grofweg duizend jaar, en het idee dat er in een dergelijke lange periode op welk gebied dan ook pure homogeniteit zou bestaan, is onlogisch. Dit levert soms problemen op bij literatuuronderzoek. Als een historicus schrijft over astrologie in 'de middeleeuwen', bedoelt hij dan de zesde eeuw of de zestiende? Dit onderzoek beslaat bovendien een periode die in de Nederlanden nog onder de 'late middeleeuwen' worden geschaard, terwijl elders in Europa de renaissance al eeuwen in voortgang is. Het onderscheid tussen middeleeuwen en renaissance is altijd scherper getrokken dat hij werkelijk is. Dit onderzoek legt zich toe op, zoals Huizinga zou zeggen, het herfsttij der middeleeuwen, de periode 1400-1600.

Dan de termen astrologie en astronomie. Tegenwoordig zijn dit twee strikt gescheiden begrippen. Deze termen werden in de loop van de middeleeuwen echter regelmatig door elkaar heen gebruikt. Het berekenen van de stand van de sterren werd onder dezelfde wetenschap

geschaard als het, aan de hand ervan, doen van voorspellingen. In het tweede hoofdstuk over astrologie zal ik dit verder toelichten. In dit onderzoek heb ik gekozen om steeds de term astrologie te gebruiken, waarmee ik dus niet alleen doel op het lezen van de toekomst in de sterren, maar op de gehele wetenschap van de bestudering van de hemellichamen.

1. Vrolijke cultuur

Het is wonderlijk om te zien hoezeer spot en satire een rol speelde in de middeleeuwse samenleving. Het was een belangrijk onderdeel van de cultuur, en een terugkerend motief bij feestelijkheden. Ieder maatschappelijk verschijnsel werd vroeg of laat een keer het mikpunt van spot. Zowel in de orale als de geschreven wereld was spot niet weg te denken. Dit wordt aangetoond in de teksten die wij nog uit de middeleeuwse traditie kennen: beroemde werken als *Tijl Uilenspiegel*, *Luilekkerland* en *Reinaert de Vos* waren allen satirisch van aard. Drukkers brachten schertsende teksten op de markt, toneelgezelschappen brachten ze tot leven in kluchten, en tijdgenoten als Jeroen Bosch en Pieter Bruegel trachtten al deze dwaasheid te vangen in hun schilderijen. Toch is spot niet iets wat men over het algemeen in verband brengt met de middeleeuwen, want hoewel de ene historicus meent dat “*the importance of comedy in the early-modern Low Countries is difficult to understate*”,² stelt een ander daar tegenover dat humor behoort tot “*the least scrutinized sphere of the people’s creation*”.³ Ik bespreek hier wat de oorspronkelijke intentie van middeleeuwse satirische teksten was, en hoe deze dus geïnterpreteerd zouden moeten worden. Dit hoofdstuk is verder ook een betoog voor het gebruik van spotprognosticaties als bronnen in historisch onderzoek.

1.1 Volk of elite

De spotprognosticatie is door historici nog niet eerder bestudeerd om het debat rond astrologie een nieuw perspectief te bieden. Het beeld van astrologie is met name gebaseerd op kerkelijke bronnen, zoals vrijwel ons gehele beeld van de middeleeuwse geschiedenis is gebaseerd op kerkelijke bronnen, omdat die nu eenmaal het meest voorhanden zijn. Spotprognosticaties zijn nooit meegenomen in het onderzoek. Wellicht omdat de teksten eenvoudigweg altijd aan de aandacht ontsnapt zijn. Een belangrijk punt is echter ook dat de satirische teksten in feite fictie zijn, en fictie is zeer moeilijk te interpreteren omdat het niet waarheid beschrijft, maar fantasie. Nu kan hier een eindeloze discussie volgen over postmoderne interpretaties van historische bronnen, en of het niet zo is dat bronneninterpretatie altijd in enige mate aan de subjectiviteit van

---

² B. Parsons en B. Jongenelen, *Comic Drama in the Low Countries, c.1450-1560: A critical Anthology* (Cambridge 2012) 1.

³ M.M. Bakhtin, *Rabelais and His World* (Moskou 1965). Vert. Helene Iswolsky (Bloomington 1984) 4.

de onderzoeker onderhevig is. Belangrijker is echter het argument dat de hoofdvraag van dit onderzoek gaat over de manier waarop tegen astrologie werd aangekeken. Bij fictieve teksten kunnen we er moeilijk op vertrouwen dat de inhoud op waarheid is gebaseerd, maar door de tekst te interpreteren, komen we er wel achter wat de mening of visie van de auteur was, en dat is precies waar dit onderzoek om draait.

Een andere reden waarom de bronnen nooit eerder zijn onderzocht, is dat deze bronnen afkomstig zijn uit de lagere bevolkingsgroepen. De geschiedwetenschap heeft zich lange tijd vooral beziggehouden met bronnen uit hogere bevolkingsgroepen, zoals politieke mandaten, wetenschappelijke werken, en religieuze edicten. Met het ontstaan van sociale geschiedenis en cultuurgeschiedenis is er meer aandacht gekomen voor de *low culture*, het bestuderen van het volk, de massa en de *zeitgeist*. Dit is niet per definitie beter dan het bestuderen van *high culture*. Om een volledig beeld te krijgen van een onderzoeksonderwerp moet een breed scala aan bronnen worden bestudeerd, uit zoveel mogelijk verschillende culturele groepen. Op het moment dat een verandering in al deze verschillende groepen zichtbaar is, kan gesproken worden van een algemene trend in de geschiedenis. De visies op astrologie van de kerk, wetenschap en andere instituties zijn bestudeerd. Het volk viel hier tot nu toe nog buiten.

Satirische prognosticaties zijn geschreven door het volk, voor het volk en stonden midden in de vrolijke cultuur. De teksten hebben diverse orale sporen die aantonen dat zij niet alleen voor het volk gedrukt werden, maar traditioneel ook werden opgevoerd tijdens volksfeesten, meestal in de vorm van dramatische monologen.⁴ De uitvinding van de boekdrukkunst had grote gevolgen voor het volk. Boeken werden van een luxeproduct tot massaproduct, wat zorgde voor een democratisering van kennis. Hoewel de orale cultuur nog lange tijd bleef overheersen, waren er bepaalde vormen van teksten die dankzij de boekdrukkunst een enorme afzetmarkt kregen. De vraag van het volk naar astrologische kennis bleek ineens onverzadigbaar, en zo steeg de astrologie onder het volk enorm in populariteit.⁵ Het genre is daarmee zeer geschikt om te ontdekken hoe astrologie leefde onder het volk.

Historici hebben middeleeuwse astrologie vooral gereconstrueerd dankzij bronnen van de intellectuele of geestelijke elite. Dankzij spotprognosticaties kunnen we het eens van een andere kant bekijken.

---

⁴ Krediet, K., 'Sloctor Ulenspiegel's calculatie; een onderzoek naar laatmiddeleeuwse spotprognosticaties' (2016) 17.

⁵ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 15.

1.2 Bevestigen of ondermijnen

Spotprognostaties zijn satire. Het is alleen mogelijk om deze bronnen goed te interpreteren als zij worden geplaatst in de context van de middeleeuwse vrolijke cultuur. We moeten begrijpen wat in de middeleeuwen de functie van satire was, voordat we conclusies uit een satirische tekst kunnen trekken.

Mikhail Bakhtin bracht in 1965 met “Rabelais en zijn wereld” de vrolijke cultuur van de middeleeuwen onder de aandacht. Hij beschreef dat “*the profound originality expressed by the culture of folk humor in the past has remained unexplored until now*”,⁶ wat ten tijde van zijn schrijven ongetwijfeld het geval was. Bakhtin beschreef hoe de vrolijke cultuur voor de middeleeuwer een tweede natuur was. Het vormde een tweede wereld naast de officiële wereld.⁷ Die tweede wereld was een wereld op zijn kop, waar de lach regeerde: ondersteboven en binnenstebuiten, en in ieder aspect een spiegelbeeld en dus een parodie op de gewone wereld.

Humor was in de oudheid nog een geaccepteerd onderdeel van de officiële wereld. Spot en satire vormden vaak onderdeel van gebruikelijke rituelen. Zo beschrijft Bakhtin hoe het in het oude Rome gebruikelijk was om tijdens overlijdensrituelen de overledene niet alleen te beklagen, maar ook te bespotten.⁸ In de middeleeuwen werd zoveel meer belang gehecht aan ascetisme en een ingetogen leven, dat de lach uit het officiële domein verbannen werd. Spot was geen onderdeel meer van feestdagen en rituelen, maar de behoefte vanuit het volk om te kunnen lachen, was er nog steeds. Het gevolg was dat uitbarstingen van spot en satire een spontaan karakter kregen. Zij behoorden niet meer tot het officiële domein van de feestdagen, maar waren er wel onlosmakelijk mee verbonden. Voor ieder ritueel dat de kerk organiseerde, creëerde het volk een tegenhanger in de tweede wereld. Het belangrijkste en bekendste voorbeeld is de christelijke Vastenavond, of het carnaval, die ook in het heden nog wordt gedomineerd door satirische feesten. De middeleeuwse kerk, over het algemeen verantwoordelijk voor de officiële kant van feestdagen en rituelen, had hierop wisselende reacties, van pogingen om het te verbieden tot pogingen om het toch in de officiële rituelen te incorporeren.⁹

Het belang van het werk van Bakhtin ligt vooral in zijn theorie over de betekenis en functie van spot in de samenleving. Carnavalesque feesten worden vooral gezien als een

---

⁶ Bakhtin, *Rabelais and his world*, 4.

⁷ Bakhtin, *Rabelais and his world*, 6.

⁸ Bakhtin, *Rabelais and his world*, 6-7.

⁹ Bakhtin, *Rabelais and his world*, 73-74.

uitlaatklep; een moment waarop iedereen zich te buiten kan gaan aan gedrag dat normaal gesproken niet sociaal geaccepteerd is. Het omdraaien van de status quo is hiervan een belangrijk onderdeel. Autoriteiten worden bespot en ont kroond, zoals de prins die met carnaval tijdelijk wordt verkozen vanuit het volk. De nadruk ligt hier op het woord tijdelijk. Uiteindelijk zijn deze rituelen vooral een bevestiging van diezelfde status quo, omdat het bieden van een tijdelijke uitlaatklep zorgt dat men zich na afloop van de festiviteiten weer zonder klagen voegt naar de heersende autoriteit. Bakhtin beargumenteert echter dat carnavalesque feesten ook een subversieve functie hebben. Het bestaande gezag wordt immers ook ondermijnd. Het is echter ook niet uitsluitend een ontkenning. Bakhtin benadrukt juist dat de rituelen niet als het één of het ander gezien moeten worden. Beide functies horen bij de satirische feesten.¹⁰

Het duurde enige tijd voor het werk van Bakhtin, en de betekenis daarvan, in het westen doordrongen. Desondanks is het opvallend dat zijn theorie nauwelijks wordt aangehaald in Nederlandse studies naar middeleeuwse vrolijke cultuur. De neerlandicus Herman Pleij heeft het meest uitvoerig onderzoek gedaan naar vrolijke cultuur en de verschillende satirische teksten die we uit de middeleeuwen kennen. Hij pleit in zijn werk vooral voor een toename in spot en satire als gevolg van een laat-middeleeuws beschavingsoffensief.¹¹

Pleij beschrijft hoe verstedelijking toenam. De middeleeuwse maatschappij was lange tijd een driestandenmaatschappij geweest, bestaande uit de adel, de boeren en de geestelijkheid. Door verstedelijking kwam een vierde, burgerlijke stand op. Deze nieuwe bevolkingslaag wilde zich profileren en een eigen identiteit creëren. Dat gebeurt meestal door het 'zelf' te onderscheiden van de 'ander', in dit geval door zich af te zetten tegen mensen van het platteland. Stedelingen hadden een ideaalbeeld waarin driften werden onderdrukt en aardse verleidingen werden weerstaan. Zo onderscheidden zij zich van onbeschaafde buitenlui.¹² Het gevolg was een stadsbreed beschavingsoffensief wat zich uitte in het ontstaan van allerlei fatsoensnormen, maar ook in het voortdurend bespotten van onbeschaafd gedrag. Pleij gebruikt daarom de term omkeringsfeesten, om te duiden hoe satirisch en spottende feesten de functie hadden van een spiegel die aan de bevolking werd voorgehouden, om te laten zien hoe zij juist niet zouden

---

¹⁰ Bakhtin, *Rabelais and his world*, 11-12.

¹¹ H. Pleij, *de sneeuwpoppen van 1511: Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988).

¹² Pleij, *de sneeuwpoppen van 1511*, 35.

moeten leven.¹³ De door Pleij gebruikte term ‘beschavingsoffensief’ impliceert verder dat de nieuwe beschavingnormen bewust werden opgelegd, en dat de omkeringsfeesten hiervan een gevolg waren.

Op deze visie is kritiek geweest, onder andere door historicus Hilde de Ridder-Symoens. Zij beargumenteert dat de behoefte tot beschaving, en de daaruit volgende carnavalesque feesten, niet werden opgelegd, maar endogeen ontstonden.¹⁴ Waar vroeger de driestandenmaatschappij in steen was gebeiteld, ontstonden en de stedelijke maatschappij meer kansen om op te klimmen: “Men kan sociaal echter maar stijgen als men zich aanpast aan de sociaal hogere groep”.¹⁵ Onder de lagere bevolkingsgroepen ontstond daardoor een behoefte om aan de normen waarden van hogere bevolkingsgroepen te voldoen.

Wanneer Bakhtin de vraag stelt of de satirische feesten de status quo bevestigen of ondermijnen, ligt zijn nadruk vooral op de omkering van autoriteitsposities, in de vorm van het kronen van een carnavalsprins, of het bespotten van kerkelijke autoriteiten. Pleij richt zich met zijn theorie rond het beschavingsoffensief minder op autoriteitsposities, en meer op het persifleren van onbeschaafd gedrag door grappen te maken over zuipen, vrijen en gokken. Bakhtin schaaft dergelijke grappen onder de term ‘grotesque’ en ziet ze als een manier waarop carnavalesque feesten tot uitdrukking kwamen.¹⁶ Voor Pleij zijn deze vormen van spot direct gekoppeld aan het voortschrijdende civilisatieproces in de late middeleeuwen.

De tweede wereld, de omgekeerde carnavalesque wereld, was in de middeleeuwen veelomvattend. Vrijwel ieder maatschappelijk fenomeen werd wel eens gepersifleerd, maar het lijkt geenszins de bedoeling dat een middeleeuwer zijn gehele maatschappij wilde ondermijnen. Het risico is dat de vraag of het volk de bedoeling had om te bevestigen of ondermijnen, wordt geleid door presentisme en een teleologische visie op de geschiedenis. Astrologie wordt nu gezien als pseudowetenschap, dus is de neiging groot om middeleeuwse satire te zien als een voorbode van de latere veroordeling ervan. Als we de teksten comparatief benaderen, en bijvoorbeeld vergelijken met satirische teksten over religie, lijkt het ineens minder vanzelfsprekend dat de teksten een puur ondermijnende functie hadden, immers: “Het spotsermoen ontkent niet het serieuze sermoen, evenmin als het spotmandement de anarchie

---

¹³ Pleij, *de sneeuwpoppen van 1511*, 94.

¹⁴ H. De Ridder-Symoens, ‘beschavingsoffensief of verraad van de middenklasse?’ *BMGN*, 3 (1991) 426.

¹⁵ De Ridder-Symoens, ‘beschavingsoffensief of verraad van de middenklasse?’, 432.

¹⁶ Bakhtin, *Rabelais and his world*, 21.

inluïdt of het spotrecept de medische wetenschap wil afschaffen”.¹⁷ Het is echter net zo onlogisch om te concluderen dat een spotprognosticatie een serieuze prognosticatie alleen maar bevestigt en op geen enkele wijze bekritiseert.

We keren dus terug naar de benadering die Bakhtin in zijn werk zo duidelijk propageerde. Spot was niet uitsluitend het een of het ander. Het is ambivalent: “*It asserts and denies, it buries and revives*”.¹⁸

1.3 Conclusie

Het moge duidelijk zijn dat satire een bijzondere plek innam in de middeleeuwen. Het was inherent aan de middeleeuwse volkscultuur en dus een uitstekende ingang om diezelfde volkscultuur te bestuderen. Alleen door alle bevolkingsgroepen te analyseren, kan een volledig beeld van een trend ontstaan. De visie van het volk is lange tijd onderbelicht gebleven.

Nu is satire niet eenvoudig te interpreteren. In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat het parodiëren van een maatschappelijk verschijnsel voor een middeleeuwer verschillende implicaties kon hebben. Het kon de bestaande status quo bevestigen of ondermijnen, het kon normoverschrijdend gedrag verheerlijken of juist bestrijden. Hiermee moet rekening worden gehouden bij het analyseren van de spotprognosticaties.

---

¹⁷ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 52.

¹⁸ Bakhtin, *Rabelais and his world*, 12.

2. Astrologie

Van spot en satire naar horoscopen en hemelse verschijnselen. Dit hoofdstuk gaat niet over de praktijken van astrologie zelf, maar vooral over de discussies die in de middeleeuwen bestonden over de validiteit van die wetenschap. Ten slotte is de hoofdvraag van dit onderzoek hoe spotprognosticatie bij dit beeld aansluiten, dus is nu eerst van belang om datzelfde beeld zo volledig mogelijk in kaart te brengen.

Voor een volledig beeld schets ik hier wel kort hoe astrologie in de late middeleeuwen werd gebruikt om voorspellingen te doen. De stand van de planeten was van het grootste belang. Aan iedere planeet werden bepaalde eigenschappen toegeschreven. Het precieze effect van een planeet werd bepaald aan de hand van de ‘ecliptica’, de baan van de zon aan de hemel. Deze baan werd ingedeeld in twaalf gelijke vlakken, welke ieder een teken van de dierenriem kreeg toegewezen. De positie die een planeet op ieder willekeurig moment innam in deze ecliptica, bepaalde welke uitwerking de planeet had voor het leven op aarde. Dit werd verder gecompliceerd door bijvoorbeeld ook het tijdstip van de dag en de stand van planeten ten opzichte van elkaar mee te nemen in de berekeningen. Gezamenlijk vertelden de hemellichamen wat de toekomst in petto had. Zo waren groepen astrologen van mening dat de stand van planeten op het moment van geboorte bepalend was voor het karakter en de levensloop van een persoon.¹⁹ Astrologen en schrijvers van officiële prognosticaties baseerden hun voorspellingen op deze berekeningen. In een officiële prognosticatie uit het jaar 1555, die ik in deze studie diverse keren zal aanhalen ter verduidelijking, geeft de schrijver Willem de Vriese beschrijvingen als:

*Te weten, die oppositie Saturni in Ariete ende Martis in Libra, den XV julij, diewelcke ooc niet veel goets brouwen en sullen, maer sullen stichten opruer ende tweedracht onder den volcke, muyterije ende conspiratie tegen overheit ende heeren.*²⁰

De middeleeuwse wetenschap, en daarmee ook de ideeën rond astrologie, was in de late middeleeuwen voor een substantieel deel gebaseerd op beschrijvingen die stamden uit de

---

¹⁹ S. Page, *Astrology in medieval manuscripts* (Londen 2002) 14-25.

²⁰ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 203.

klassieke oudheid. Met name de werken van Aristoteles hadden een enorme invloed. Dit is terug te voeren op het middeleeuwse wetenschapsparadigma. In het middeleeuwse gedachtegoed was waarheid iets dat middels de ratio of de geest bereikt kon worden, door te beredeneren en over problemen na te denken. Daarbij werd een enorme autoriteit toegekend aan werken uit de klassieke oudheid, en de grootste autoriteit lag uiteraard bij de bijbel. De wetenschappelijke revolutie bracht in de zeventiende eeuw een paradigmaverschuiving tot stand, waarna zintuiglijke ervaring en proefondervindelijke vaststelling de belangrijkste methodes werden om waarheid te achterhalen, wat zij tot op heden nog steeds zijn.²¹

2.1 Veroorzaker of voorbode

Zoals ik in de inleiding noemde, zijn astrologie en astronomie twee begrippen die tegenwoordig weliswaar verwante, maar toch duidelijk onderscheiden gebieden in de wetenschap of pseudowetenschap vertegenwoordigen. Ons moderne discours over astrologie en astronomie maakt het moeilijk om deze twee begrippen historisch te bestuderen, omdat de termen astrologie en astronomie toen door elkaar heen werden gebruikt zonder onderscheid. Het is voor de middeleeuwen niet mogelijk om ze als twee losstaande begrippen te hanteren. Dat betekent niet dat historici het niet hebben geprobeerd. Historische studies naar de geschiedenis van wetenschap leggen een nadruk het ene aspect, studies naar religie of wereldbeeld kijken liever naar het andere. Zo schrijft de historicus George Saliba in *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* dat het doen van astrologische voorspellingen niet strookte met de Islam, en dus dat de meeste astrologen zich er niet mee bezig hielden.²² De rest van zijn werk bespreekt vervolgens alleen de geschiedenis van wat wij nu astronomie zouden noemen. Niet alleen is deze bewering, gezien de grote hoeveelheid Arabische werken die voorspellende astrologie behandelden, onwaar, maar om het onderscheid zo scherp te trekken is ook een anachronisme.

Voor de middeleeuwen bestond er geen onderscheid tussen astrologie en astronomie, maar zij onderkenden wel degelijk verschillende velden binnen de astrologie, waarbij de ene vorm breder geaccepteerd was dan de ander. Zoals genoemd stond in het middeleeuws wetenschapsparadigma niet zozeer de kennis door middel van waarneming centraal, als wel de kennis die via boeken - en dan met name de bijbel - was vergaard. Astrologie stond wel ter

---

²¹ M. Leezenburg en G. de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2012) 16-17.

²² G. Saliba, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (Cambridge, Massachusetts 2001) 174, 175.

discussie, maar niet omdat het in strijd was met zintuigelijke waarneming, maar omdat het in strijd was met de bijbel. Astrologen meenden immers dat het lot van mensen werden bepaald door de stand van hemellichamen. Het idee dat hemellichamen gebeurtenissen konden veroorzaken was in strijd met de ideeën rond goddelijke causaliteit, goddelijke onnipotentie en de vrije wil van de mens. Als het leven en lot van een sterveling bepaald werd door de stand van de planeten op het moment van zijn geboorte, zou het gehele streven van de mens naar verlossing irrelevant worden. Als een hemellichaam een gebeurtenis kon veroorzaken, zou God bovendien niet meer de enige beweging, de enige veroorzaker in het universum zijn.²³

Het werk van Augustinus van Hippo (354-430), met name zijn *de civitate dei*, was zeer belangrijk in de discussies rond astrologie. Het werk werd geschreven in de vijfde eeuw, maar werd gedurende de gehele middeleeuwen gebruikt om argumenten rond astrologie aan te dragen. Augustinus was zich ervan bewust dat veel geleerden astrologie verdedigden door erop te wijzen dat hemellichamen eerder een symbool of voorbode waren van gebeurtenissen, en niet in staat waren om gebeurtenissen daadwerkelijk te veroorzaken. Augustinus verwijt astrologen echter dat zij zich niet aan die regels houden, en in hun voorspellingen wel degelijk impliceren dat het de planeten zelf zijn die invloed uitoefenen op aarde. Populair was ook zijn argument rond tweelingen, die op precies hetzelfde moment gebeuren waren onder dezelfde constellatie, maar toch een compleet ander leven konden leiden.²⁴

Het werk van Augustinus stamt uit de zeer vroege middeleeuwen. Vanaf de twaalfde eeuw raakte astrologie steeds meer in zwang. Historici noemen hiervoor verschillende redenen. In de twaalfde eeuw was er een grote instroom van Arabische werken in het Europese westen, die met name via het Iberisch schiereiland werden geïmporteerd. Daaronder waren ook veel astrologische werken, met als belangrijkste de werken van Aristoteles; *meteorologica* en *de generatione et corruptione*. De herontdekking van deze klassiekers zorgde dat onderzoek naar astrologie bredere belangstelling kreeg en in een stroomversnelling kwam.²⁵

De historicus Valerie Flint schreef over magie in het Middeleeuws Europa en bracht een nieuw perspectief. Hoewel ze erkent dat de invloed van de Islamitische wereld zeker een rol speelde, ziet zij juist de kerk zelf als belangrijkste verantwoordelijke voor de acceptatie en

---

²³ L.A. Smoller, *history, prophecy and the stars: The Christian astrology of Pierre d'Ailly 1350-1420* (Princeton 1994), 30-31.

²⁴ J. Tester, *A history of western astrology* (New York 1987) 110.

²⁵ Smoller, *history, prophecy and the stars*, 29.

verspreiding van astrologie. De Christelijke kerk hanteerde strategische methodes om hun religie snel en systematisch te verspreiden, en het incorporeren van lokale, heidense gebruiken in de eigen religie paste daar bij. Bekende voorbeelden zijn het bouwen van kerken op heidense heilige plaatsen, en het organiseren van kerkelijke feesten op dezelfde dagen als heidense feestdagen. Flint beschrijft dat er vele vormen van ‘magie’ bestonden in het voorchristelijke Europa die door de kerk werden afgekeurd, maar in sommige gevallen was het noodzakelijk een compromis te sluiten. Astrologie werd dan gezien als een, in vergelijking, meer acceptabele vorm van magie om diverse redenen. Zo waren kerkelijke intellectuelen het over het algemeen eens dat hemellichamen wel degelijk een voorbode konden zijn voor het leven op aarde. Per slot van rekening werden ook in de bijbel hemelse verschijningen genoemd, met als bekendste het verschijnen van de ster bij de geboorte van Jezus. Er bleef echter strijd over de vraag in welke mate hemellichamen invloed hadden.²⁶

Wetenschappers worstelden met dit probleem. Nu de populariteit van astrologie toenam, gingen steeds meer geleerden zich met de kwestie bemoeien. Er werd opnieuw gewezen op de theorie dat planeten niet daadwerkelijk invloed hadden, maar slechts een symbolische weergave waren van gebeurtenissen.²⁷ Er waren echter ook vooraanstaande wetenschappers die wel geloofden dat hemellichamen zelfstandig een gebeurtenis veroorzaakten, waaronder Snellius (1580-1626) en Nicolaus Mulerius (1564-1630).²⁸ Er ontstonden ook andere manieren om acceptabele en onacceptabele vormen van astrologie te onderscheiden. Abertus Magnus (ca. 1193-1280), Roger Bacon (ca. 1214-1294) en Thomas Aquinas (1225-1274) ondersteunden allen het idee dat de planeten wel zelfstandig invloed konden uitoefenen, maar alleen invloed hadden op de fysieke staat van de mens, niet op de geest en dus de vrije wil. Thomas Aquinas voegde hieraan toe dat mensen deze voorspellingen zelf konden beïnvloeden wanneer zij mentaal sterk waren. Omdat mensen echter vaak gedreven werden door hun aardse en vleeselijke lusten waren zij over het algemeen onderhevig aan de sterren.²⁹ Deze theorieën zorgden ervoor dat astrologie ook door de kerk steeds eenvoudiger geaccepteerd kon worden.

---

²⁶ V. Flint, *the rise of magic in early medieval Europe* (Princeton 1991) 128-130, 145.

²⁷ E. Jorink, “Hemelse tekenen; Nederlandse opvattingen over de komeet van 1618” *Gewina* 17 (1994) 72.

²⁸ Jorink, “Hemelse tekenen; Nederlandse opvattingen over de komeet van 1618”, 73.

²⁹ Smoller, *history, prophecy and the stars*, 30-31.

Willem de Vriese geeft in zijn prognosticatie als het ware een *disclaimer* om duidelijk te maken dat hij met zijn werk de goddelijke causaliteit geenszins in twijfel wil trekken:

*Wederomme soo mercke ick datter oock sommige groote vernaemde theologijns sijn, die oock diesghelijcx dese conste lasteren ende vermoeden als afgoderij ende teghen Gods ghebodt (...) daerin ick met goede bewijsenissen ende met vaste, goede redenen thoonen sal, dat dese conste niet tegen die Heylighe Schriftuere, tegen Gods woort, noch tegen Sijn ghebodt en is*³⁰

Ongeacht alle discussies, werd astrologie in de late middeleeuwen een belangrijke studie aan de universiteit. Bekwame astrologen werden gezien als zeer geleerde mensen, die met hun voorspellingen faam konden verkrijgen tot over de landsgrenzen.³¹ Vooral de invloed van astrologie op het menselijk lichaam, ook wel omschreven als de invloed van de macrokosmos op de microkosmos, stond buiten kijf. Van iedere arts werd verwacht dat ze op de hoogte waren van de beweging van de sterren, en de invloed daarvan op de werking van het lichaam. Geneeswijzen waren vrijwel altijd aangepast aan astrologische theorieën, bijvoorbeeld bij het bepalen van het geschikte moment voor flebotomie of aderlating.³² Astrologie en geneeskunde werden verwante praktijken, en veel prognosticaties werden door arts-astrologen geschreven.³³

2.2 De astrologie of de astroloog

Nicolaas van Oresme (ca. 1323-1382) schreef een aanval op astrologische praktijken. Er waren diverse problemen die hij aankaarte. Zo schreef hij dat astrologen in hun prognosticaties opzettelijk vage voorspellingen deden. Verder ergerde hij zich aan de eindeloze onderlinge ruzies tussen astrologen, en het feit dat veel voorspellingen gewoonweg niet uit kwamen.³⁴ Opvallend is hier dat het niet meer de mate van invloed van de planeten is die hij ter discussie

---

³⁰ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 203.

³¹ J. Salman, *Een handdruk van de tijd: De almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden, 1500-1700* (Zwolle 1997) 29-30.

³² N.G. Siraisi, *Medieval & Early Renaissance Medicine: An introduction to Knowledge and Practice* (Chicago 1990), 68-69 en 139-140.

³³ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 19.

³⁴ Smoller, *history, prophecy and the stars*, 32-33.

stelt, maar eerder de manier waarop astrologie in de praktijk werd uitgevoerd. Oresme bekritiseert hier niet de astrologie, maar de astroloog.

Dit is representatief voor de verschuiving in de discussies rond astrologie. Dankzij de vele apologetische werken waren de basisprincipes van astrologie in de late middeleeuwen minder controversieel. Astrologie genoot zelfs steeds meer populariteit. De punten die Oresme maakte, waren niet uit de lucht gegrepen. De onderlinge ruzies die hij noemt, worden ook zichtbaar in de prologen van prognosticaties. Doordat het genre steeds populairder werd, moesten astrologen hun marktpositie met hand en tand verdedigen. De proloog van een prognosticatie werd daarom veelal gebruikt om concurrenten aan te vallen en het eigen werk te verdedigen. Zo benadrukt Willem de Vriese in zijn proloog:

*te weten, dat ick dit voorleden jaer van sommige dinghen ghescreven soude hebben ende voorseyt, die alsoo warachtelijck ghebuert ende toecomen zijn.*³⁵

Hij is daarmee nog zeer mild, want hij valt andere astrologen niet expliciet aan, wat wel regelmatig gebeurde. De schrijvers van *het zal koud zijn in 't water als 't vriest* beschrijven onder anderen een slepende ruzie tussen de astrologen Jasper Laet jr. en Jean Thibault, die vooral werd uitgevochten via hun respectievelijke prologen, waarin zij voortdurend de aandacht vestigden op de onjuiste voorspellingen die de ander had gedaan. Daarbij schroomden zij niet om elkaar de huid vol te schelden.³⁶ Dit zal de geloofwaardigheid van de individuele astrologen niet ten goede zijn gekomen.

In 1555 werd in Amsterdam een pamflet gedrukt waarin werd opgetreden tegen “waerseggers, starrekyekers ofte diergelyeke curieuse persoenen” die met hun “onbehoirlycke practyeke” misbruik maakten van het volk. Hen werd verboden hun werk nog uit te voeren, op straffe van een geldboete. Echter wordt daarbij duidelijk benadrukt dat het alleen gaat om die astrologen die “geen qualificatie” bezitten, en dat het pamflet juist is uitgegeven ter bescherming van die astrologen die wel “daertoe geautoriseerd zijnde”.³⁷ Dit pamflet toont ons dat irritatie of overlast door de vele concurrerende astrologen inderdaad een zodanig probleem was dat de

---

³⁵ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 203. r.29-30.

³⁶ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 15-16.

³⁷ Een transcriptie van het pamflet is opgenomen in: G. van Dillen ed. *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen in Amsterdam, 1512-1611* (Den Haag 1929) 236-237.

stadsraad zich gedwongen zag in te grijpen, maar minstens zo belangrijk is dat het pamflet laat zien dat de grondbeginselen van astrologie juist verdedigd werden. Bekwame astrologen worden immers in bescherming genomen, en het zijn alleen de ‘onkundige’ astrologen die het moeten ontgelden.

Dat astrologische voorspellingen niet bepaald gezien werden als toonbeeld van betrouwbaarheid, blijkt ook uit de manier waarop erover werd gesproken. In de Middeleeuwen waren er diverse gezegden rond de almanak, die ons laten zien dat het genre weliswaar populair was, maar ook zeker met een schuin oog werd bekeken. Dat ging om gezegden als “de almanak en de courant brengen de leugens in het land”, “almanak, leugenzak” en “[h]ij liegt als een almanak”.³⁸

In de late middeleeuwen ontstond kritiek dus vooral op de individuele astrologen, niet op de astrologie als wetenschap. Ook de schrijvers van *het zal koud zijn in 't water als 't vriest* beargumenteren dat het in de late middeleeuwen “lang niet altijd gaat om de principiële grondslagen van de astrologie, maar veel meer om een (vermeende) foute manier van vakbeoefening door collega’s”.³⁹ Ironisch genoeg waren de grootste veroorzakers van deze kritiek de astrologen zelf. Door hun eindeloze onderlinge gekibbel sneden zij zichzelf in de vingers. Het is dan ook niet wonderlijk dat de astroloog het in satirische teksten en toneelstukken moest ontgelden.

2.3 Conclusie

De termen astrologie en astronomie betekenden in de Middeleeuwen niet hetzelfde als zij nu betekenen. Er bestond niet zozeer discussie over de mogelijkheid om de toekomst in de sterren te lezen, maar eerder over de mate waarin hemellichamen invloed hadden op het menselijk leven. Het heersend beeld onder historici is, dat astrologie in de late middeleeuwen populairder en breder geaccepteerd was. Dankzij Islamitische invloeden kwamen steeds meer klassieke werken beschikbaar. Steeds meer geleerden schreven verdedigingen voor astrologie. Steeds meer bevolkingsgroepen kregen toegang tot astrologische teksten. Flint beschreef verder dat het bewust inzetten van astrologie door de kerk ook heeft bijgedragen aan de verspreiding en acceptatie ervan. Door de toenemende populariteit verschoof ook de discussie rond astrologie.

---

³⁸ Salman, *Een handdruk van de tijd*, 13.

³⁹ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 15.

Nu enerzijds astrologie breder geaccepteerd was, en anderzijds steeds meer astrologen een plek op de markt probeerden te veroveren, kwam de focus meer te liggen op de uitwassen van astrologie en de incompetentie van individuele astrologen.

3. De spotprognosticatie

Nu de contexten waarin spotprognosticaties geplaatst moeten worden voldoende besproken zijn, is het tijd om het genre zelf te onderzoeken. Allereerst ga ik in op de populariteit van het genre, want een historische bron moet een zekere invloed en resonantie hebben in de samenleving, voordat het representatief kan zijn. Vervolgens bespreek ik de motieven van de drukkers van spotprognosticaties. Daarna analyseer passages uit de spotprognosticaties zelf en concludeer ik hoe dit aansluit op het algemene beeld rond astrologie.

Er zijn zeven Middelnederlandse spotprognosticaties aan ons overgeleverd. Van alle prognosticaties kennen we, in ieder geval grofweg, het jaar van uitgave en de drukker. De auteur is steeds onbekend, omdat het gebruik van een schertsnaam ter vervanging van de eigen naam gebruikelijk was bij een spottekst. Omdat middeleeuwse teksten niet werken met titels zoals wij ze kennen, gebruik ik deze schertsnamen om de verschillende prognosticaties te duiden. Het gaat om de teksten *Ulenspieghel* (Antwerpen, 1560), *Knollebol* (Antwerpen, 1560 of 1561), *Aelwarich* (Antwerpen, 1527 of 1528), *Sorgheloos* (Antwerpen, ca. 1540), *Tugrobel* (Antwerpen, 1543 of 1544), *Lierippe* (Antwerpen, 1561) en *Hongherenbrocht* (Antwerpen, 1562).

3.1 De spreiding

De voortdurende concurrentiestrijd tussen astrologen moet ons al iets vertellen over de populariteit van de officiële prognosticatie. Prognosticaties waren zeer in trek in de late middeleeuwen. Historicus Marianne Mout beargumenteerde dat het geloof in en de belangstelling voor astrologie vooral een piek kreeg rond crisisgebeurtenissen.⁴⁰ De Nederlandse opstand en de voortschrijdende reformatie maakten van de zestiende eeuw absoluut een veelbewogen tijd. Volgens de schrijvers van *het zal koud zijn in 't water als 't vriest* waren de officiële prognosticaties voor drukkers “de kurk waarop hun bedrijf dreef”.⁴¹ Het garandeerde immers een constante, jaarlijkse inkomstenbron. De schrijvers beargumenteren de populariteit van het genre vooral op basis van de zichtbare concurrentiestrijd tussen astrologen, maar ontdekten ook in het gemeente-archief van Deventer een concreet fragment uit de boekhouding van Deventerse boekdrukker Simon Steenberg. Daarin noemt hij dat hij almanakken verkoopt

---

⁴⁰ Mout, ‘prognostica tijdens de Nederlandse opstand’, 11.

⁴¹ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 22.

aan diverse marskramers, waaronder liefst 1100 stuks aan ene ‘Berendt die Bode’, en aan diverse steden en boekwinkels.⁴² Een almanak is overigens niet synoniem aan een prognosticatie. Het is een multifunctioneel boek, waarin in de zestiende eeuw ook astrologische voorspellingen als standaard onderdeel te vinden waren. Prognosticaties konden echter ook los gedrukt worden.

Historicus Jeroen Salman deed onderzoek naar almanakken, en deed daarbij ook een concrete poging om hun aantal te berekenen. Hij verwijst naar een oplagecijfer dat we kennen dankzij een brief van Nicolaus Mulerius aan de stadssecretaris van Leeuwarden, van 7 oktober 1619, waarin hij schrijft: “Ic meene datter noch wel thien duisent sulen gedrukt worden, boven den genen, die al reeds gedrukt sijn”.⁴³ Een extra oplage van tienduizend dus, bovenop een onbekende eerdere oplage. Salman beargumenteert voorts dat bevolkingsschattingen het aantal huishoudens van de huidige provincies Friesland en Groningen tezamen in 1619 tussen de 34.945 en 42.395 stellen. Dat betekent dat met alleen de extra oplage al één op de vier huishoudens in deze regio voorzien werd van een almanak. Tot slot noemt Salman nog dat de gemiddelde prijs van een almanak in deze tijd ongeveer een halve stuiver was, wat het voor vrijwel het gehele volk een betaalbare aankoop maakte.⁴⁴

De spotprognosticatie zal hebben meegelift op het succes van de officiële prognosticatie. We hebben de zeven genoemde spotprognosticaties, maar die geringe hoeveelheid is niet representatief voor de ongetwijfelde populariteit van het genre. Salman bespreekt dat jaarvoorspellingen een massaproduct waren, die echter slechts voor korte tijd relevant waren en dus niet werden bewaard. Het aantal officiële prognosticaties dat wij over hebben, moet slechts een klein percentage van het totale aantal zijn.⁴⁵ Hetzelfde geldt voor de spotprognosticatie. Het gelukkige toeval dat we voor de officiële prognosticaties op een aantal bronnen zijn gestuit waarin oplagecijfers worden genoemd, geldt helaas niet voor de spotprognosticaties. Een aantal zaken wijst er echter op dat ook deze satirische tegenhangers zeer in trek waren. Zo konden spotprognosticaties bekendheid krijgen tot ver over de grenzen. De beroemdste middeleeuwse spotprognosticatie was de *Pantagruelsche Prognosticatie* van Rabelais, die als inspiratie diende voor een aantal van de middelnederlandse spotprognosticaties, en zoveel invloed kreeg dat het in

---

⁴² Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 24.

⁴³ Salman, *Een handdruk van de tijd*, 39.

⁴⁴ Salman, *Een handdruk van de tijd*, 39.

⁴⁵ Salman, *Een handdruk van de tijd*, 15

1570 op de Index van verboden boeken werd geplaatst.⁴⁶ Verder weten we van een spotprognosticatie van *Sloctor Ulenspieghel* uit 1560 dat hij genoeg populariteit genoot dat hij minstens één keer is herdrukt: in 1606, door een andere uitgever.⁴⁷

3.2 De drukker

Dat kritiek op astrologen niet *ipso facto* betekent dat men niet in astrologie geloofde, wordt ook bewezen door de betrokkenheid van velen bij beide genres. Rabelais schreef de beroemdste spotprognosticatie, maar schreef zelf ook regelmatig officiële astrologische voorspellingen.⁴⁸ De kans is groot dat de auteurs van Middelnederlandse spotprognosticaties ook de officiële prognosticaties schreven. Door het gebruik van pseudoniemen weten we dit helaas niet zeker. Wat we wel zeker weten is dat de Antwerpse drukkers beide varianten zonder schromen tegelijkertijd op de markt brachten.

Dat geldt bijvoorbeeld voor Marie Ancxt, de weduwe van drukker Jacob van Liesvelt. Zij is verantwoordelijk voor het drukken van twee van de aan ons overgeleverde spotprognosticaties, te weten *Ulenspieghel* en *Knollebol*. Voor de goede orde meld ik hier dat Marie Ancxt in vrijwel alle studies wordt aangeduid als ‘de weduwe van Liesvelt’, maar dat ik haar zal duiden bij haar eigen naam. In mijn eerdere onderzoek over astrologie stipte ik al aan dat Ancxt in eenzelfde kalenderjaar zowel gewone prognosticaties en almanakken drukte.⁴⁹ Nu kan dat ook worden toegeschreven haar zakelijke instinct, in de aanname dat zij gewoon drukte wat goed in de markt lag. We weten immers ook dat drukkers het vaak niet zo nauw namen met de precisie van voorspellingen die ze op de markt brachten. Wanneer er even geen aanbod voorhanden was, werden prognosticaties uit eerdere jaren gewoon opnieuw gedrukt alsof ze voor dit jaar golden, met de veronderstelling dat niemand het verschil zou merken.⁵⁰

Dit heeft parallellen met een andere discussie rond de activiteiten van Ancxt. Haar echtgenoot Jacob van Liesvelt werd in 1545 geëxecuteerd, vermoedelijk omdat hij Protestantse werken drukte. De Neerlandicus C.C. De Bruin betwijfelde echter of dit we het geval was. Hij beargumenteerde dat Liesvelt weliswaar Lutherse werken drukte, maar ondertussen ook gewoon

---

⁴⁶ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 31.

⁴⁷ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 56.

⁴⁸ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 33.

⁴⁹ Krediet, ‘Sloctor Ulenspieghel’s calculatie’, 11.

⁵⁰ M.E.H.N. Mout, ‘Prognostica tijdens de Nederlandse Opstand’, in: C. Augustijn e.a. (reds.), *Kerkhistorische opstellen: Aangeboden aan Pr. Dr. J. van den Berg* (Kampen 1987) 11.

doorging met het drukken van streng katholieke werken, zoals de contrareformatische ‘refereynen’ van Anna Bijns. Hij vraag zich daarom af of Van Liesvelt niet gewoon een zakenman was die zijn aanbod liet afhangen van de vraag.⁵¹

Echter, uitgaande van een zakelijk motief, lijkt het juist onlogisch dat Ancxt spotteksten uitgaf met als doel astrologie in een kwaad daglicht te stellen, terwijl zij zelf voor inkomsten grotendeels afhankelijk was van de jaarlijkse prognosticaties. Ook de schrijvers van *het zal koud zijn in 't water als 't vriest* beargumenteren dat drukkers als Marie Ancxt waarschijnlijk spotprognosticaties drukten met als doel om niet de astrologie, maar concurrerende astrologen in een kwaad daglicht te stellen.⁵² Het ondermijnen van astrologie kan niet het doel zijn geweest van deze publicaties.

3.3 De inhoud

*Ick hadde vastelijcken voor my ghenomen, goetwillighe vrome lesere, dat ick dit pronosticatiescrijven gheheelijcken soude laten varen ende op een side stellen. Ende dit om d'oorsake dat ick sie dat dese conste der astronomiën, ofte oock der astrologiën, in sulcken quaden name ende verachtinge ghecomen is. Ende dit sonderlinghe onder sommighe slechte ongheleerde menschen, dye dese conste niet alleen niet achten, maer dyeselve ten hoochsten bespotten ende verachten.*⁵³

In zijn proloog klaagt Willem De Vriese steen en been over het gebrek aan respect voor zijn “conste der astronomiën”. Helaas specificceert hij niet op welke manier zijn werk wordt bespot, maar interessant genoeg geeft hij wel een aanwijzing door wie hij zich miskent acht. Het zou gaan om ongeleerde mensen, die astrologie niet serieus nemen. Dat lijkt niet te slaan op concurrerende astrologen, maar eerder op leken van het gewone volk. Wat het volk dan precies zo belachelijk vond aan officiële prognosticaties, moet duidelijk worden uit de inhoud van de spotprognosticaties.

Er zijn, zoals genoemd, zeven spotprognosticaties die allen vanuit het zestiende eeuwse Antwerpen aan ons zijn overgeleverd. Van alle zeven is een transcriptie opgenomen in *het zal*

---

⁵¹ C.C. de Bruin, *De statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937) 169.

⁵² Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 53.

⁵³ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 203.

koud zijn in 't water als 't vriest. Ik heb voor mijn analyse gebruik gemaakt van deze transcripties. Wanneer ik de originele tekst citeer, geef ik daarbij eerst het regelnummer van de originele tekst en vervolgens het paginanummer van de teksteditie.

Eerder schreef ik al een onderzoek naar de inhoud van spotprognosticaties, met als casusvoorbeeld *Sloctor Ulenspieghels calculatie* uit 1560, gedrukt door Marie Ancxt. Doel van die publicatie was te achterhalen waarmee in spotprognosticaties precies spot werd gedreven. Dat bleek niet altijd de astrologie zelf te zijn. Een spotprognosticatie volgde vaak dezelfde structuur als de gewone prognosticatie, en maar gebruikte de vorm om ook op andere maatschappelijke verschijnselen kritiek te leveren. Dat ging vaak om fenomenen die gerelateerd waren aan beschaving en het omdraaien van de status quo, zoals het bespotten van gulzigheid of de verhoudingen tussen man en vrouw.⁵⁴ Voor dit onderzoek richt ik me echter uitsluitend op de passages die wel spot drijven met astrologische praktijken.

3.3.1 De proloog

De astrologie wordt vooral besproken in de prologen. Die moeten duidelijk een parodie vormen op de prologen van officiële prognosticaties, de plaats waar astrologen behoorlijk tekeer konden gaan over het gebrek aan kennis bij hun concurrenten.

In de spotprologen is zichtbaar dat de auteurs, de quasi-astrologen, hun eigen onkunde benadrukken. Dit zien we bijvoorbeeld terug in de ‘pronstelcatie’ van Malfus Knollebol:

*Maer ick sal toecomende dinghen door mijn ezel practijcken
des astrolomijlen bekijken in die sterren excellent*⁵⁵

Het meest meedogenloos is de tekst van *Lieripe*. Daarin worden astrologen direct beschuldigd van het willens en wetens bedriegen van de lezers:

*aenghemerct 't onendelijc abuys, welwetende waerswanen, groote leugenen ende
geen profijt, jaerlijcx geschiedende deur een ongemonsterde menichte van
prognosticatiën*⁵⁶

---

⁵⁴ Krediet, ‘Sloctor Ulenspieghel’s calculatie’, 13-17.

⁵⁵ Knollebol, r.15-16. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 83.

⁵⁶ Lieripe, r.19-21. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 169.

De verhaspeling van namen wijst ook op deze dwaasheid van de astroloog. *Sloctoort Ulenspieghel* is in de eerste plaats een verhaspeling van het woord doctoort, en in de tweede plaats een verwijzing naar het personage Tijn Uilenspiegel, dat bekend staat om zijn bedriegerij. Ook *Meester Malfus Knollebol* en *Heer Sorgheloos van Kommerkercke* zijn duidelijke voorbeelden van spotnamen. Door de verhaspeling weten we helaas zelden wie er werkelijk achter de spottende teksten zat.

Niet alleen de astroloog wordt gehekeld, maar ook het volk dat zich door de astrologen voor de gek laat houden en geld besteedt aan astrologische voorspellingen. Naast de dwaasheid van de astroloog, wordt in de proloog dan ook gespot met de dwaasheid van de lezer. Bijvoorbeeld de prognosticatie van *Aelwarich*, waarin de schrijver duidelijk maakt wat hij denkt van de lezers van prognosticaties, wanneer hij ze in de proloog begroet:

*Ende ic, meter Herry Aelwarich Voerstel, scrive saluyt alle dwasen ende stutina.*⁵⁷

Diverse prologen bespreken ook het doen van voorspellingen achteraf. De berekeningen van astrologen wat betreft de stand van planeten in de dierenriem is al kort besproken. Vaak werden bij die berekeningen vrij gecompliceerde details betrokken. De studie van astrologie was aan de universiteiten redelijk uniform, hoewel ook daar verschillende technieken circuleerden.⁵⁸ In de praktijk was dit echter nauwelijks terug te zien. De zelfgemaakte astroloog was voor zijn berekeningen afhankelijk van de tabellen die geleerde astronomen opstelden betreffende de positie van planeten, maar helaas waren zelden twee tabellen hetzelfde, met als gevolg dat elke astroloog met een andere calculatie werkte en dus uit dezelfde constellatie een totaal andere conclusie kon trekken.⁵⁹ Astrologen deden pogingen om de juistheid van hun eigen calculatie te bewijzen door te verwijzen naar gebeurtenissen in het verleden die volgens hun calculatie overeenkwamen met de positie van hemellichamen op dat moment. Het blijft natuurlijk alles behalve indrukwekkend wanneer een astroloog zijn deskundigheid wil aantonen door gebeurtenissen in het verleden te ‘voorspellen’. Daarom lezen we hierover terug in de prologen van spotprognosticaties:

---

⁵⁷ Aelwarich, r. 5-6. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 105.

⁵⁸ Page, *Astrology in medieval manuscripts*, 14

⁵⁹ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 20.

*Want elck wel can weten, verstaghet bediet,
Hetghene dat over hondert jaer is gheschiet*⁶⁰

*Ende wat ons eerghisteren staet te gheschieden,
Want dat gheleden is, is goet te bedieden*⁶¹

De onbetrouwbaarheid van deze calculaties komt ook terug in de proloog van *Sorgheloos*, waarin wordt besproken dat de prognosticatie is “ghecalculeert op eenen rooster”, wat een verwijzing is naar het spreekwoord “Uw geld zal op een rooster geteld worden”.⁶² Volgens een spreekwoordenboek uit 1726 heeft dit gezegde de betekenis dat er geen geld verwacht hoeft te worden, omdat je te maken hebt met een wanbetaler.⁶³ De prognosticatie van *Lieripe* zou op zijn beurt zijn gecalculeerd op de meridiaan van “d’Lant van Proesmol”, de prognosticatie van *Knollebol* op de meridiaan van “die esele stadt Norivaen”, en de prognosticatie van *Ulenspieghel* op de meridiaan van “t verrevermaerde gasthuys”.⁶⁴ Allen bedachte, onzinnige plaatsnamen om te impliceren dat zoveel calculaties op niets zijn gebaseerd.

Als men een astroloog betaalde om de toekomst te zien, dan is het natuurlijk prettig als die astroloog je ook iets goeds te vertellen heeft. Positieve berichten werden vast beter ontvangen en leidde tot meer klandizie. De proloog van *Sorgheloos* toont ons in ieder geval dat astrologen ook deze methode vaak genoeg aanwedden, wat vervolgens in deze teksten het mikpunt werd van spot. Een voorspelling die de lezer of luisteraar niet zal bevallen, kan maar beter geheim blijven, meent ook *Sorgheloos*:

*so vind ic dat niet goed en is yemant sinen onwille te seggen want men ’t nyet geerne
en hoort, ende dat blijft in ’t secreet*⁶⁵

---

⁶⁰ Knollebol, r. 12-13. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in ’t water als ’t vriest*, 83. N.B. ‘over hondert jaer’ heeft hier de betekenis van ‘honderd jaar geleden’.

⁶¹ Ulenspieghel, r. 46-47. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in ’t water als ’t vriest*, 61.

⁶² Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in ’t water als ’t vriest*, 120. Zie voetnoot 2.

⁶³ C. Tuijnman, *De oorsprong en uitlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden, opgeheldert tot grondig verstand der vaderlandsche moedertaal. Deel I* (Middelburg 1726) 131.

⁶⁴ Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in ’t water als ’t vriest*, resp. de pagina’s 169, 83, 59.

⁶⁵ *Sorgheloos*, r.18-19. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in ’t water als ’t vriest*, 122.

3.3.2. Na de proloog

De proloog is de plaats waar astrologie het meest direct wordt aangevallen. In de rest van de tekst wordt niets meer expliciet gezegd over astrologie. Het is dan vooral de manier waarop andere voorspellingen worden gedaan, die ons iets vertellen over de ergernis van het volk.

De teksten bevatten zeer veel verhaspelingen van astronomische termen. Zo wordt bijvoorbeeld gesproken van ‘astrologheneers’, een verhaspeling van astrologen met logheneers (leugenaars),⁶⁶ of van een ‘pronstelcatie’, een verhaspeling van prognosticatie met pronselen (aanrommelen).⁶⁷

Opvallend is verder het terugkerende fenomeen van de evidentievoorspellingen. Het komt overeen met een van de meest gehoorde argumenten tegen hedendaagse horoscopen en astrologie: astrologen doen uitspraken die zo vaag zijn dat ze zeer breed geïnterpreteerd kunnen worden en voor iedereen kunnen gelden. De satirische evidentievoorspelling doet hier een schep bovenop door een voorspelling te doen over iets wat volstrekt logisch of onontkoombaar is, bijvoorbeeld door te voorspellen dat de zomer warmer zal zijn dan de winter. De evidentievoorspellingen komen in veel van de spotprognosticaties voor, en waren dus duidelijk een veelgebruikte methode om astrologie te bespotten. Een aantal voorbeelden van evidentievoorspellingen in de teksten zijn:

*Als die mane uut is, sonder ghecken,
Salder een nyeuwe wederom verwecken.
Maer als 't volle mane is, verstaet den sin,
Soo licht si beter dan in 't beghin.*⁶⁸

*Om den natuerlijcken en de gewoonliken loop der sonnen
sullen die dagen in den somer langer zijn dan in de winter.*⁶⁹

*den eclips sal dueren in 't keeren en in 't wenden al
van dat hi beghint totdat hi voleynden sal*⁷⁰

⁶⁶ Lieripe, r. 76. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 173.

⁶⁷ Knollebol, r.1. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 82.

⁶⁸ Knollebol, r. 50-53. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 85.

⁶⁹ Tugrobel, r. 23-24. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 147.

⁷⁰ Ulespieghel, r. 68-69. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 63.

Tot dusver impliceerden de meeste fragmenten die geanalyseerd zijn vooral dat de onkunde van astrologen het mikpunt van spot was. Hun berekeningen zouden op onzin gebaseerd zijn, ze zouden alleen logische voorspellingen doen, ze doen voorspellingen over het verleden, of ze zeggen alleen wat de mensen graag willen horen. Dit sluit aan op de besproken verschuiving van kritiek op astrologische grondslagen naar kritiek op de uitwassen ervan. Toch duikt het volgende fragment op in *Lieripe*:

*en gelooft geensins dit dit jaer eenen anderen heere oft regeerder van der gehelder wereld wesen sal, dan God den Heere van hierboven, die 't eens al maecte. Ende en sullen Saturnus noch Mars, noch Jupiter, noch gheen ander planeten, niet selfs de ingelen, noch menschen, noch duvels eenigherhande macht, cracht oft influentie hebben*⁷¹

Dit is een belangrijk fragment omdat het ten eerste aantoont dat de discussie over de invloed van planeten nog steeds relevant is, en ten tweede - belangrijker voor dit onderzoek - dat het argument ook bekend was onder het volk. Dit fragment uit *Lieripe* is de enige verwijzing die te vinden is in alle spotprognosticaties, naar de discussie rond de voorspellende krachten van planeten.

3.4 Conclusie

Vrijwel ieder huishouden raadpleegde in de late middeleeuwen jaarlijks de prognosticaties voor het komende jaar. De populariteit van het genre maakte de weg vrij voor de spotprognosticatie, die werd gebruikt als medium om kritiek te leveren op allerlei maatschappelijk fenomenen, maar zeker ook op astrologie. Vooral in de prologen is dit zichtbaar. Wat dit precies impliceert, wordt verder uitgewerkt in de conclusie.

---

⁷¹ Lieripe, r. 77-82. Kampen, Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest*, 173.

Conclusie

In het tweede hoofdstuk van dit onderzoek werd gesproken van een verschuiving in de middeleeuwse visie op astrologie. In eerste instantie werd vooral getwijfeld aan de kracht van de planeten zelf. Nooit werd volledig ontkent dat de toekomst in de sterren stond, maar de mate van invloed stond wel ter discussie, met enerzijds de vraag of planeten gebeurtenissen konden beïnvloeden of alleen symboliseren, en anderzijds de vraag of planeten alleen invloed hadden op het aardse of ook op de menselijke geest en vrije wil. Vanaf de twaalfde eeuw leek er een redelijke consensus te ontstaan over de grenzen aan astrologie, en richtte de kritiek zich steeds meer op de praktijken van individuele astrologen. Astrologie als wetenschap was echter algemeen geaccepteerd. Dit blijkt uit de kritische werken van geleerden, het beleid van overheden en de prologen van officiële prognosticaties.

Dit onderzoek richtte zich op spotprognosticaties als een nieuwe bron voor onderzoek naar astrologie. Deze bron is van belang omdat hij afkomstig is uit de lagere bevolkingsgroepen, die nog nauwelijks aandacht hebben gekregen in onderzoek naar astrologie. De volkscultuur waarin de spotprognosticaties tot stand kwamen, is daarbij wel van groot belang om het een juiste betekenis te geven. Hoewel spotteksten enerzijds subversieve elementen bevatten, was hun doel niet uitsluitend het ondermijnen van het besproken thema.

Het ondermijnen van astrologie lijkt ook niet het doel te zijn geweest van de spotprognosticatie, en daarmee sluit het aan op het bestaande beeld rond astrologie. Wanneer de teksten kritiek leveren op astrologie, gaat dat vooral om de praktijken van individuele astrologen, die incapabel zouden zijn. De basisprincipes van astrologie blijven ongemoeid. Dit blijkt ten eerste uit de context waarin de teksten tot stand kwamen. De teksten werden vermoedelijk geschreven, maar in ieder geval zeker uitgegeven door dezelfde personen die ook hun inkomsten haalden uit officiële prognosticaties. Ten tweede wordt het duidelijk uit het soort grappen dat in spotprognosticaties is opgenomen. Die hebben vooral betrekking op de methodes van astrologen, waarover in officiële prognosticaties ook zo hevig gediscussieerd werd.

Het enige fragment waarin de krachten van de planeten zelf worden aangekaard, is het laatst besproken fragment uit *Lieripe*. Hoewel dit fragment een uitzondering vormt binnen de spotprognosticaties, vertelt het ons wel dat de discussie rond de invloed van planeten onder het volk zeker nog niet gedoofd was.

Literatuuropgaven

- Bakhtin, M.M., *Rabelais and His World* (Moskou 1965). Vert. Helene Iswolsky (Bloomington 1984).
- Bruin, C.C. de, *De statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937).
- Dillen, G. van, ed. *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen in Amsterdam, 1512-1611* (Den Haag 1929).
- Flint, V., *the rise of magic in early medieval Europe* (Princeton 1991).
- Jorink, E., “Hemelse tekenen; Nederlandse opvattingen over de komeet van 1618” *Gewina* 17 (1994) 68-81.
- Kampen, H. van en H. Pleij, e.a., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest: Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen* (Den Haag 1980).
- Krediet, K., ‘Sloctor Ulenspieghel’s calculatie; een onderzoek naar laatmiddeleeuwse spotprognosticaties’ (2016).
- Leezenburg, M. en G. de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2012).
- Mout, M.E.H.N., ‘Prognostica tijdens de Nederlandse Opstand’, in: C. Augustijn e.a. (reds.), *Kerkhistorische opstellen: Aangeboden aan Pr. Dr. J. van den Berg* (Kampen 1987) 9-19.
- Page, S., *Astrology in medieval manuscripts* (Londen 2002).
- Parsons, B. en B. Jongenelen, *Comic Drama in the Low Countries, c.1450-1560: A critical Anthology* (Cambridge 2012).
- Pleij, H. *de sneeuwpoppen van 1511: Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988).
- Ridder-Symoens, H. De, ‘beschavingsoffensief of verraad van de middenklasse?’ *BMGN*, 3 (1991) 426-433.
- Saliba, G., *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (Cambridge, Massachusetts 2001).
- Salman, J., *Een handdruk van de tijd: De almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden, 1500-1700* (Zwolle 1997).
- Siraisi, N.G., *Medieval & Early Renaissance Medicine: An introduction to Knowledge and Practice* (Chicago 1990).
- Smoller, L.A., *history, prophecy and the stars: The Christian astrology of Pierre d’Ailly 1350-1420* (Princeton 1994).
- Tester, J., *A history of western astrology* (New York 1987).
- Tuinman, C., *De oorsprong en uitlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden, opgeheldert tot grondig verstand der vaderlandsche moedertaal. Deel I* (Middelburg 1726).